

UOT: 94(479.24)1900/1917:331.109.32:622.276

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN NEFT SƏNAYESİNDƏ BAŞ VERƏN FƏHLƏ TƏTİLLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (1900-1917-ci illər)

©2025

NAİLƏ HÜSEYNOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-4910-6717; e-mail: naile-bayramova@rambler.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.64>

Xülasə:

Məqalədə tədqiq etdiyimiz problemin əhatə etdiyi tarixi dövr XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Rusiyada baş verən 1917-ci il Fevral inqilabına qədər olan dövrü əhatə edir. Məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz ilk olaraq onunla bağlıdır ki, dünya tarixşünaslığından fərqli olaraq müasir Azərbaycan tarixşünaslığında fəhlə tətillərinə dair məsələlər tarixi tədqiqatlarda kifayət qədər yer almamışdır

Kapitalizm cəmiyyətinin təzahürü kimi ortaya çıxan fəhlə tətilləri sırasında daha önəmli yeri neft sənayesində çalışan fəhlələrin tətilləri tuturdu. Məqalədə neft sənayesində çalışan fəhlə tətillərinin baş verdiyi dövr beş mərhələyə bölünür. Hər mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Fəhlə tətillərinin həm iqtisadi, həm siyasi, həm də sosial cəhətdən xarakterik cəhətləri araşdırılır, neft sənayesində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin də həmin tətillərdə yaxından iştirak etdiyi diqqətə çatdırılır.

Neft sənayesində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin tətil hərəkətində iştirak etməsinin bir sıra xüsusiyyətləri mənbələr əsasında araşdırılır. Neft sənayesində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin tətil hərəkətində yaxından iştirak etməsinin onlarda milli birlik şüurunun formalaşmasına müsbət təsir göstərməsi kimi amillər diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycanın neft sənaye, Bakı, fəhlə tətilləri, Balaxanı, tətil komitəsi

ON THE FEATURES OF WORKER STRIKES IN THE OIL INDUSTRY OF NORTH AZERBAIJAN (1900-1917)

©2025

NAILA HUSEYNOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Abstract:

The historical period covered by the issue examined in the article begins in the early years of the twentieth century and extends up to the February Revolution of 1917 in Russia. The main purpose of the article is, above all, to address the fact

that, unlike in world historiography, issues related to workers' strikes have not received adequate attention in modern Azerbaijani historiography.

Among the labor strikes that arose in capitalist society, a special place was occupied by strikes of workers employed in the oil industry. In the article, the period of strikes in the oil industry is divided into five stages. The distinctive features of each stage are examined. The economic, political, and social aspects of the workers' strikes are analyzed, and particular emphasis is placed on the active participation of Azerbaijani oil workers in these strikes.

Based on various sources, the article also explores a number of specific features of the participation of Azerbaijani oil workers in the strike movement. Special attention is given to the fact that their active involvement in the strike movement had a positive impact on the formation of their sense of national unity.

Keywords: Oil industry of Northern Azerbaijan, Baku, workers' strikes, Balakhany, strike committee

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЗАБАСТОВОК РАБОЧИХ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (1900-1917 гг.)

©2025

НАИЛА ГУСЕЙНОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Резюме:

Исторический период, охватываемый проблемой, исследуемой в статье, начинается с первых лет XX века и продолжается до Февральской революции 1917 года в России. Основная цель написания статьи заключается прежде всего в том, что, в отличие от мировой историографии, в современной азербайджанской историографии вопросы, касающиеся рабочих забастовок, не получили должного освещения в исторических исследованиях.

Среди рабочих забастовок, возникших в капиталистическом обществе, особое место занимали забастовки рабочих, занятых в нефтяной промышленности. В статье период забастовок рабочих нефтяной промышленности разделён на пять этапов. Рассматриваются характерные особенности каждого этапа. Исследуются экономические, политические и социальные аспекты рабочих забастовок, подчёркивается активное участие в них азербайджанских рабочих, занятых в нефтяной промышленности.

Ряд особенностей участия азербайджанских рабочих, занятых в нефтяной промышленности, в забастовочном движении исследуется на основе новых источников. Доводятся до сведения такие факторы, как положительное влияние активного участия азербайджанских рабочих, работающих в нефтяной промышленности, в забастовочном движении, на формирование у них национального сознания.

Ключевые слова: *нефтяная промышленность Северного Азербайджана, Баку, забастовки рабочих, Балахани, забастовочный комитет*

Giriş

Müstəqillik dövründə ilk dəfədir ki, fəhlə tətilləri tədqiqinə müraciət edilir. Tədqiqat işində fəhlə tətillərinə müraciət olunmasının əsas səbəblərindən biri kimi sovet dövründə problemə yanaşmanın fərqli tərəflərini üzə çıxarmaqla dünya tarixşünaslığında yer alan elmi nəticələrlə müqayisə aparmaq və sovet tarixşünaslığındakı fərqli yanaşmanın səbəblərini izah etməyə çalışmaq təşəbbüsüdür. Digər səbəb fəhlə tətilləri sırasında xüsusi yer alan XX əsrin əvvəllərindən etibarən intensiv xarakter alan Şimali Azərbaycan neft sənayesində çalışan fəhlələrin etirazları, tətil hərəkətində azərbaycanlıların iştirakını, tətil hərəkətlərinin bir sıra xüsusiyyətlərini tədqiq edərək nəticələri nəzərə çatdırmaqdır.

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda sənayenin inkişaf etməsi şəhərlərin böyüməsinə səbəb oldu, nəticədə kəndlərdən əhalinin sürətlə böyüyən şəhərlərə miqrasiyası da genişləndi. Baş verən dəyişikliklər fəhlə sinfinin kəmiyyətində dəyişikliyə səbəb olduğu kimi əhalinin bu təbəqəsinə marağı da artırdı. Ənənəvi olan əmək münasibətləri və fəhlə tətillərinin öyrənilməsinə keçmiş Sovet tarixşünaslığında kifayət qədər yer ayrılmışdı. Lakin problemə münasibət dünya tarixşünaslığından fərqli olaraq sovet tarixşünaslığında özünəməxsus şəkildə təzahür etdi, daha dəqiq desək, fəhlə sinfinin tarixi birtərəfli şəkildə, yəni Sovet ideologiyası baxımından öyrənilməkdə idi. XX əsrin 70-ci illərinə kimi dünya tarix elmində yeni cərəyanlar demək olar ki, sovet tarixşünaslığında qəbul edilmirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində fəhlələr sosial zümrənin ən aşağı pilləsində olsalar da, tətil hərəkəti onları iqtisadi, ictimai və siyasi həyatda aparıcı qüvvələrdən birinə çevirdi.¹

Məlumdur ki, 1904-cü ilə qədər Ümumrusiya üzrə tətillərin və tətil iştirakçılarının say üstünlüyü toxuculuq, metal emalı və dəmiryol müəssisələrinin payına düşürdü. 1904-cü ildən etibarən birincilik neft sənayesi müəssisələrinə keçdi.² Sovet tarixşünaslığında bütün həmrəylik tətilləri, o cümlədən iqtisadi tətillər siyasi tələblərin irəli sürüldüyü siyasi tətillər kimi təsnif edilirdi. Bu səbəbdən də 1903-cü ildə baş verən tətillərin kəmiyyət göstəricisində 53,2 % siyasi, 46,8% isə iqtisadi tətil kimi qeyd edilirdi.³

Məqalədə əsasən kapitalist cəmiyyəti üçün xarakterik olan, o cümlədən dövrün ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq Rusiya imperiyasının cənub hissəsində – Cənubi Qafqazın əsas hissəsi olan Şimali Azərbaycanın neft sənayesində çalışan fəhlə tətillərinin baş verməsinin əsas səbəbləri və bəzi xüsusiyyətləri tədqiq edilir. 1900-1903-cü illərdə dünya kapitalist sistemində baş verən iqtisadi böhran və ondan sonrakı dövrlərdə həyat şəraiti onsuz da ağır olan fəhlələrin iqtisadi çə-

¹ Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX-XX вв. И.М.Пушкарева [и др.] СПб., 2011, с.70.

² Упенə orada. Трудовые конфликты и рабочее движение..., с.73.

³ Трудовые конфликты и рабочее движение....

tinliklərlə üzləşməsi onların sahibkarlara qarşı etirazlarını artırır, davamlı tətillərlə müşayiət olunurdu.

Fəhlə tətilləri haqqında istər hadisələrin baş verdiyi dövrdə, istərsə də sovet dövründə kifayət qədər məlumatlar tədqiqatlarda öz əksini tapmışdı. Qərb tarixşünaslığından fərqli olaraq sovet dövrü tarixşünaslığında fəhlə tətilləri üçün “kütləvilik” təsnifatı xarakterik idi.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında isə konkret neft sənayesi və bu sahə ilə yaxınlıq təşkil edən digər müəssisələrdə çalışan fəhlələrin etiraz çıxışları, onların etnik mənşəyi və özünəməxsus digər xüsusiyyətləri problem olaraq ayrıca elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Məqalədə tədqiqata cəlb etdiyimiz dövr əsasən XX əsrin ilk illərindən başlayaraq 1917-ci ilin Rusiyada baş verən Fevral inqilabına qədər olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə baş vermiş fəhlə tətillərini dövr baxımından aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- 1900-1903-cü illər – dünya iqtisadi böhranı dövrü;
- 1905-1907-ci illər – Rusiyada birinci inqilab dövrü;
- İqtisadiyyatdakı durğunluq dövrü;
- 1910-1914-cü illər – durğunluq illərindən sonrakı dövr;
- 1914-1917-ci illər – I dünya müharibəsi dövrü.

Əsas hissə

Birinci mərhələ – dünya iqtisadi böhran dövrü

Fəhlə tətillərinin baş verdiyi dövr əsasən kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi və Şimali Azərbaycanın Rusiyanın müstəmləkə əsarətində olduğu dövrə təsadüf etmişdir. Sahibkarlarla fəhlələr arasında baş verən iqtisadi-siyasi ziddiyyətlər, xüsusilə də xarici şirkət sahibləri ilə çar hökumətinin müstəmləkə siyasəti demək olar ki, istismar baxımından bir-birini tamamlayırdı. Rusiyanın mərkəzində baş verən dəyişikliklər müstəmləkəyə çevrilmiş Şimali Azərbaycanda daha tez əks-səda doğururdu. Belə ki, çar hökuməti 1872-ci ildə iltizam sistemini ləğv edir və bu iqtisadi siyasət ilk olaraq Şimali Azərbaycanın neft sənayesinə öz təsirini göstərir. Şimali Azərbaycanda neft sənayesinə xarici kapitalistlərin sürətlə axını başlayır ki, onlar həm yerli nefti talayır və həm də sənaye sahələrində çalışan fəhlələrin əməyini daha çox istismar etməyə başlayırlar. Xarici sərmayədarların neft sənayesindəki şirkətlərinin sayı ildən-ilə artmağa başlayır. Belə ki, 1873-cü ildə 12 şirkət var idisə, 1883-cü ildə 79, 1896-cı ildə 92, 1901-ci ildə onların sayı 168-ə çatmışdı. Neftin demək olar ki, hamısı Bakı quberniyasında hasil edilirdi.⁴

1870-ci illərin ortalarında Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı və Bibi-Heybətdə neft quyularının sayı da artaraq 290-nı keçmişdi.⁵ Neft sənayesində neftin çıxarılmasında yeni elmi nailiyyətlərinin tətbiqi, yeni müəssisələrin fəaliyyətə başlaması, o

⁴ Əliövsət Quliyev. **1903-cü ildə Bakıda ümumi iyul tətili.** Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП (б), 1949, ТХVI (на аз. языке). Баку, с.7.

⁵ Şirxan Səlimov. **Azərbaycan neft sənayesində torpaq münasibətləri. (XIX-XX əsrin əvvəlləri).** Dissertasiya. Tarix elmləri namizədi adını al. üçün təq.ol.dis: 07.00.02. Bakı, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU, 1998, s.28.

cümlədən neftin daşınmasında tanker tipli gəmilərdən istifadə genişləndirdi. Neft sənayesi inkişaf etdikcə burada çalışan fəhlələrin sayı da artmaqda idi. Həm fəhlələrin sayına görə, həm də neft və neft məhsullarının ixracına görə ilkin kapitalı 3 mln. rubl.⁶ olan “Nobel qardaşları” şirkəti liderliyə yiyələnmişdi. 1883-1893-cü illər ərzində dəmiryolu vasitəsilə 50 mln.pud, dəniz yolu vasitəsilə 25,7 mln.pud neft daşınmışdı.⁷

Bakıdan ixrac edilən neftin 60%-i Nobellər və Rotşildlər kimi iri şirkətlərin hesabına verilir.⁸

Belə ki, “Nobel qardaşları” şirkəti 1899-cu ildə 163 mln.ton-53,5 mln. rublluq, 1900-cü ildə isə 192 mln. ton – 42 mln. rublluq neft məhsulları satmışdı. Nobellər bir il ərzində Bakı nefti sayəsində 10 mln. manat rublluq nağd gəlir əldə etmişdi.⁹

Xarici kapitalistlərin Azərbaycan neft sənayesinə cəlb edilməsi çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətindən qaynaqlanırdı. Çar hökuməti xarici kapitalistlərin üzünə qapıları nə qədər açıq elan etsə də, vəziyyətin rus kapitalına bir o qədər mane ola biləcəyindən ehtiyat edirdi. Çünki xarici kapitalistlər Bakı neft sənayesini özlərindən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdılar. Bakı nefti isə xarici neft maqnatlarının “iştahası”nı artırmaqda idi. Neft və neft məhsullarına tələbat artdıqca fəhlələrin istismarı da amansız xarakter daşıyırdı.

XIX əsrin 90-cı illərində baş verən fəhlə tətillərinin ən xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, kortəbii iqtisadi tələblərlə müşayiət olunurdu. Neftdən gələn gəlir neft istehsalındakı rəqabəti artırıdca, fəhlələrin istismarı da artırırdı. Neft istehsalının artım əmsalı ilə müəyyən dövrlərdə fəhlələrin istismar əmsalı arasındakı düz mütənasiblik bir daha bunu isbatlayır. 1900-cü ilin I rübündə cəmi 132.626.236 pud neft hasil olunduğu halda, 901-ci ilin I rübündə 157.960.223 pud, yəni 25.333.987 pud artıq neft hasil edilmişdi ki, həmin neftin nə bazarlara çıxarılması üçün imkan yox idi, nə də ehtiyatda saxlamaq üçün anbarlar çatmırdı. 1901-ci ildə 163 mln. pud neftin bazara çıxarılması səbəbindən neftin və neft məhsullarının qiyməti aşağı düşmüşdü. Sahibkarlara hər pudu 7 qəpiyə başa gəldiyi halda onlar 6,5 qəpikdən baha sata bilmirdilər. Yaranmış vəziyyət neft çıxarılması işinin dayandırılması təhlükəsini yaradırdı.¹⁰

Böhran illərində yaranmış vəziyyət fəhlələrin kütləvi şəkildə işdən çıxarılmasına səbəb olmuşdu. Fəhlələrin işdən çıxarılması, əmək şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin edilməməsi, iş gününün və iş saatının artıq olması fəhlə tətillərinin artmasına və tətillərin keyfiyyətinin dəyişməsinə səbəb olurdu.

⁶ Георгиевий Евгеньевич Старцев. **Бакинская нефтяная промышленность. Историко-статистический очерк.** Баку, 1901, с.20.

⁷ Георгиевий Евгеньевич Старцев. **Yenə orada. Бакинская...,** s.20.

⁸ Əliövsət Quliyev. **Yenə orada, 1903-cü ildə Bakıda**, s.8.

⁹ Azərbaycan I rus inqilabı ərəfəsində (1901-1904). **AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxiv** inv. 1890, s.58-59.

¹⁰ Əliövsət Quliyev. **Yenə orada, 1903-cü ildə Bakıda.....**, s.19.

Fəhlə tətillərindəki məhdud iqtisadi keyfiyyət tədricən siyasi motivlərlə əvəz olunmağa başlayır və siyasi təbliğat üçün ən əlverişli silaha çevrilirdi.¹¹ XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Bakıda olan bütün inqilabi təşkilatların fəaliyyəti ümumi tətilin təşkil edilməsinə yönəlməyə başlamışdı. Nümayiş və tətillərin zəruriliyi nə qədər aydın şəkildə özünü büruzə versə və buna tam əminlik olsa da, işçilərin böyük əksəriyyəti ümumi razılığa gələ bilmirdilər. Fəhlələrin arasında həmrəyliyin olmaması səbəbindən ümumi tətilin baş tutmayacağını həm sosial-demokratlar, həm də eserlər nəzərə alırdılar. Neft sənayesində çalışan fəhlələrin etnik tərkibinin, əmlaklarının və ümumi vəziyyətinin müxtəlif səviyyədə olması da müəssisələrdə təbliğat işini çətinləşdirirdi. İstər sahibkar, istərsə də tətil komitəsi 100 nəfər fəhlə ilə daha tez “dil tapıb” razılığa gələ bilirdisə, 500 nəfər fəhlə ilə bu işi həyata keçirmək həm çətin idi, həm də zaman tələb edirdi.¹²

Tərəddüdlərə baxmayaraq, neft maqnatlarının özbaşınalığına qarşı çevrilən fəhlə çıxışları siyasi xarakter kəsb edərək sonda mütləqiyyətə və onun müstəmləkə siyasətinə qarşı çevrildi. Sözsüz ki, təşkilatçı RSDFP-nin Bakı komitəsi idi.¹³

Neft müəssisələrində fəhlələrə zülm edən neft maqnatları olsa da, fəhlələr çar hökumətini və nazirləri özlərinin 1-ci düşməni hesab edirdi. Yaranmış vəziyyəti isə sosial-demokratların təbliğat maşınının məhsulu kimi dəyərləndirmək lazımdır. Çünki mövcud proseslər sonrakı fəhlə tətiləri zamanı onların siyasi fəallığı üçün əsas verdi. Sosial-demokratlar fəhlə hərəkətinə siyasi xarakter verməyə çalışırdılar.¹⁴

Fəhlələrə münasibətdə yerli kapitalistlərdən fərqli olaraq erməni kapitalistlərinin münasibəti fərqli idi, daha dəqiq desək, çox amansız idi. Məsələyə münasibətdə Avropa sərmayədarları da əvvəllər fərqli yanaşırdılar. Belə ki, Bakı neft sənayeçilərinin qurultayında muzdlu əməyin və kapitalist münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələsi müzakirə edilərkən Avropa neft şirkətlərinin nümayəndələri olan Benkendorf və Nobel neft sənayesində çalışan fəhlələrin iş saatının azaldılmasını təklif edirlər, lakin o dövrdə Qafqazda “görməli xeyriyyəçi” hesab edilən və iri kapitalist nümayəndəsi hesab edilən Mantaşov və bir sıra digər sahibkarlar həmin təklifə kəskin şəkildə öz etirazlarını bildirirlər.¹⁵

1903-cü ilin iyulunda Balaxanı neft mədənlərində baş verən fəhlə tətili günlərində Bakı qubernatoru neft sahibkarlarının müttəfiqi kimi çıxış edir. Bir neçə müəssisədə işlərin bərpa edilməsinə baxmayaraq Balaxanıda, xüsusilə də Nobellərin neft sənaye müəssisələrində tətil bir müddət davam edir.¹⁶

¹¹ Əliövsət Quliyev. *Yenə orada, 1903-cü ildə...*, s.23.

¹² Василий Фролов. *Очерк забастовочного движения рабочих Бакинского нефтепромышленного района за 1903-1906 годы*. Баку, 1907, с.30.

¹³ Əliövsət Quliyev. *Yenə orada, 1903-cü ildə Bakıda...*, s.37.

¹⁴ Ирада Багирова. *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917)*. Баку, «Елм», 1997, с.12.

¹⁵ С.Аркомед. (Геворг Арутинович Гараджян). *Рабочие движение и социал-демократия на Кавказе (с 80-х гг. по 1903 г.)*. Москва, 1923, с.50.

¹⁶ Əliövsət Quliyev. *Yenə orada, 1903-cü ildə Bakıda ümumi iyul tətili...*, s.85.

1903-cü il iyul tətilində istər RSDFP-nin Bakı komitəsi, istərsə də neft sənaye sahibləri ikili siyasət aparmalı olurlar. İyulun 10-a kimi Bakı komitəsi ayrı-ayrı sahibkarlarla təkbətək sazişə girməyin əleyhinə idisə, iyulun 10-dan etibarən taktikanı dəyişirlər. Bakı Komitəsinin gəldiyi qənaət bu idi ki, fəhlələrin işi dayandırması nəticəsində istehsalda baş verən böhranın daha da dərinləşməsi səbəbindən xırda müəssisələr iflasa uğrayır, nəticədə iri müəssisələrin, o cümlədən Nobellərin “krallıq” dövrü başlayar, bu isə Bakı Komitəsinə sərf etməirdi. Buna görə də Bakı Komitəsi fəhlələrin tələbləri qəbul edilənə kimi kiçik sənaye sahibkarları ilə müvəqqəti saziş bağlamalarını labüd hesab edirdi.¹⁷

Bu səbəbdən də Bakı Komitəsi 1903-cü il iyul tətilinin ümumi tətilə çevrilməsində qətiyyətsizlik göstərdi.¹⁸

Neft sahibkarları isə tətil hərəkətini yatırımaq üçün hökumət tərəfindən göndərilən qüvvələr Bakıya daxil olana qədər fəhlələr işi dayandırmasınlar deyərək, onları dilə tutdular, lakin hərbi qüvvələrin gəlişindən sonra sahibkarlar taktiki gediş etdilər. İşləməkdən boyun qaçıran fəhlələrin qarşısında tələb qoydular ki, işləmək istəməyənlər haqq-hesablarını alıb gedə bilərlər. Digər tərəfdən belə bir tələblə də çıxış etdilər ki, fəhlələr işə çıxmaq istəməyəcəklərsə, onların tələbləri müzakirə belə edilməyəcəkdi. Neft sahibkarlarının fəhlələrə qarşı yeritdikləri siyasət ikili xarakter daşısa da, 1903-cü il iyul və 1904-cü il tətilinin nəticəsi neft sənaye fəhlələri üçün xeyli əlverişli oldu. Hər ailə üçün ayrılan yanacaqın qiyməti 1 qəpik (1 pud üçün) olmaq şərtilə aylıq 20 pud yanacaq verildi.¹⁹

Tətillərin ən müəssisəçilikli də elə 1904-cü il dekabr tətili idi. Dekabr tətili hələ başlamamışdan əvvəl 1904-cü il iyun ayında RSDFP Bakı Komitəsi bolşeviklərin əlinə keçəndən sonra onlar ilə sonralar neft sənaye fəhlələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən.²⁰ Şendrikovçular arasında mübarizə başlayır. 1904-cü ilin avqust ayında Bakıda menşevik təmayüllü Şendrikov qardaşları “Balaxanı və Bibiheybət fəhlələrinin təşkilatı”nı yaradır və fəhlələrlə sıx əlaqə saxlayaraq bolşeviklərin siyasi fəaliyyətini qəbul etmir və onlara təsir göstərməyə çalışır, onları qeyri-demokratizmdə, daha doğrusu fəhlələrin iqtisadi ehtiyaclarını bilməməkdə²¹ onları ittiham edirlər.

Şendrikovçular noyabr ayından ümumi tətilə hazırlıq görməyə başlayırlar. 1904-cü ilin iyunundan RSDFP-nin Bakı Komitəsi tam bolşeviklərin əlinə keçməsinə baxmayaraq şendrikovçuların neft sənaye fəhlələri arasında nüfuzu daha güclü idi.²² 1904-cü ilin avqustunda şendrikovçular Bakı Komitəsindən xaric edilsələr də onlar fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Dekabrın 12-də fəhlələr işi dayandıraraq tətil hərəkətinə qoşulduğu zaman tətil hərəkətinə rəhbərliyin kimin əlində olması

¹⁷ Əliövsət Quliyev. **Yenə orada, 1903-cü ildə Bakıda ümumi iyul tətili...**, s.96.

¹⁸ **Azərbaycan tarixi.** VII cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, s.92.

¹⁹ Василий Ильич Фролов. **Очерк забастовочного движения рабочих Бакинского нефтепромышленного района за 1903-1906 годы.** Баку, 1907, с.51.

²⁰ Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические партии и организации....**, с.32.

²¹ Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические....**

²² Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические....**, с.33.

səbəbindən iki təşkilat arasında mübarizə başlayır. İqtisadi tələblərlə fəhlələri tətilə çıxmağa sövq edən şendrikovçularla, fəhlələrin siyasi tələblər irəli sürərək tətil hərəkətinə qoşulmalarını təklif edən bolşeviklər arasında fikir ayrılığı açıq-aydın özünü büruzə verirdi.²³ Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin fəhlələri tətilə birinci başlayırlar. Onların ardınca Nobel, Rotsild, Mantaşev mədənlərinin, Bibiheybət, Qara şəhər və Ağ şəhər fəhlələri işi dayandırırırlar. Dekabr ayının sonuna qədər davam edən tətilə şendrikovçular başladı və 50 minə yaxın fəhlənin iştirak etdiyi möhtəşəm tətilə çevrildi. Tətilə rəhbərliyin şendrikovçuların əlinə keçəcəyindən narahat olan bolşeviklər tətil komitəsinin yaradılması ilə bərabər neft sənayeçiləri ilə danışıqlara başlayır²⁴ və dekabrın 30-da neft sənaye fəhlələri ilə sahibkarlar arasında müqavilə imzalanır.

Tətilə rəhbərlik etmək üçün iki təşkilat arasında mübarizə getsə də, nəticə olaraq həmin mübarizədə neft sənayesi fəhlələri ilə sahibkarlar arasında imzalanan və “Müştərək müqavilə” adlandırılan müqavilənin imzalanması ilə fəhlələr qazanır və bu onların ilk böyük uğuru olur.

İkinci mərhələ – Rusiyada baş verən I burjua inqilabı dövrü

İqtisadi böhran illərindən fərqli olaraq 1905-1907-ci illər inqilabının ilk ilində baş verən fəhlə tətilləri zamanı fəhlələrin əmək haqqı az da olsa, ödənilirdi. Lakin 1906-cı ildə baş verən tətillərdə iştirak edən fəhlələrin əmək haqqı kəsilmişdi. Verilən əmək haqqından isə faiz tutulmuşdu.²⁵

1905-1907-ci illərdə baş verən fəhlə tətillərinin nəticələrini Nobellərin təlimatında izləsək, təxminən 4 il ərzində cəmi 20% əmək haqqı artırılmışdı.²⁶

Neft sənayesində çalışan fəhlələrin etnik tərkibi çox müxtəlif idi. 1905-1907-ci illərdə əhalinin etnik baxımdan müxtəlifliyi sənaye müəssisələrində, xüsusilə də neft sənayesində baş verən fəhlə tətillərinə də öz təsirini göstərirdi. Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq Bakıda milli məsələ önəmli yer tuturdu. Həmin vəziyyət sosial-demokratların və sosial-inqilabçıların inqilabi təbliğatına da ciddi təsir göstərir, həmçinin ifrat solçular olan anarxistlərin peyda olmasına səbəb olmuşdu.

Milli məsələ ilə bağlı sosial-demokratlar arasında da fikir ayrılığı var idi.²⁷

Sosial-demokratlar fəhlələr arasında təbliğat apararaq iqtisadi tələblərlə onları tətilə təşviq edirdilər. Ancaq bu istiqamətdə sosial-demokratların Şimali Azərbaycanda apardıqları təşviqat işi bir o qədər uğurlu deyildi.²⁸

Bəzi hallarda xüsusilə də, 1906-cı il avqust-sentyabr aylarında baş verən tətillərdə bəzi müəssisələrdə fəhlələrin bir hissəsi tətillərə çıxmırdı. Bəzi rus mül-

²³ **Azərbaycan tarixi.** VII cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, s.96.

²⁴ Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические партии и организации....**, c.33.

²⁵ Василий Ильич Фролов. **Yenə orada, Очерк забастовочного**, c.6.

²⁶ Василий Ильич Фролов. **Yenə orada, Очерк забастовочного движения....**, s.51.

²⁷ Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические партии и организации....**, c.16.

²⁸ Ирада Багирова. **Yenə orada, Политические партии и организации....**

lifləri bunun səbəbini müsəlmanların tətilə çıxmmaması səbəbi ilə izah edirdilər.²⁹ Bu müddətdə 8 müəssisədə baş verən fəhlə tətillərində 3638 işçidən təxminən 1000 nəfərə yaxın fəhlə iştirak etmişdi.³⁰ Müsəlmanlar isə adətən məhərrəmlik dini təziyadarlığı ilə əlaqədar tətilə qoşulmurdular.³¹

Bu barədə mənbələrdə diqqəti cəkən xeyli məlumatlar var. Belə ki, mənbələrdə neft quyularının ümumi vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli cədvəllərdə qeyri-iş günləri qeydə alınmışdır. Həmin qeyri-iş günləri isə Novruz bayramı, məhərrəmlik təziyadarlığı və s. ilə bağlı idi. Statistik göstəricilərin nəzəri təhlilini aparmaqla belə bir qənaət əldə etdik ki, 1905-1907-ci illərdə neft sənayesində qeyri-iş günlərində işə çıxmayan fəhlələrin böyük əksəriyyəti iqtisadi böhran illərində olduğu kimi yenə də azərbaycanlılar idi.³² Azərbaycanlı fəhlələr neft sənayesinin müxtəlif sahələrində üstünlük təşkil edirdilər. Dəniz nəqliyyatında da fəhlələrin əsas hissəsini azərbaycanlı fəhlələr tuturdu.³³ Azərbaycanlı fəhlələr həm yelkənli, həm də buxar gəmilərində əhəmiyyətli yer tuturdular. Cənubi Azərbaycandan gələnlər də nəzərə alınsa, 65%-i müxtəlif işlərdə çalışırdılar.³⁴

Lakin buna baxmayaraq qeyd etdiyimiz kimi qeyri-iş günlərində işə çıxmadıqları səbəbindən tətil hərəkətində da onların sayı ya az, ya da heç qeydə alınmamışdı. Bununla da tarixşünaslıqda 1905-1907-ci illər inqilabı zamanı azərbaycanlı fəhlələrin hələ ictimai-siyasi şüurunun yetkinləşmədiyi fikri formalaşmışdı.

1905-1907-ci illərdə müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlar da tətillərdə fəhlələrin iştirakına təsir göstərən amillərdən hesab olunmalıdır. Hansı ki, həmin qırğınlar yeni neft quyularının qazılması işini də ləngidirdi. Həmin qırğınlar zamanı 5 ay ərzində Balaxanıda 3-cü sahədə demək olar ki, əksər quyuda işlər dayanmış, yaranmış vəziyyət fəhlələrin vəziyyətinə öz mənfi təsirini göstərmiş, son anda onların tətilə çıxmasına səbəb olmuşdu.³⁵

1907-ci ildə fəhlələrin neft sənaye sahələrində təmərküzləşməsi prosesi artmışdı. Neft hasilatı ilə məşğul olan müəssisələrdə fəhlələrin cəmləşməsi daha sürətlə gedirdi. Həmin müəssisələrdə fəhlələrin 66,6 %-i çalışırdı.³⁶

²⁹ Василий Ильич Фролов. *Yenə orada, Очерк забастовочного движения...*, с.3.

³⁰ Василий Ильич Фролов. *Yenə orada, Очерк забастовочного движения...*, с.4.

³¹ Буровой журнал скважины №1, участка №3. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). Fond 628, siy.№1, iş№2, v.15.*

³² Буровой журнал скважины №1 участка №3. *ARDTA. Fond 628, siy.№1, iş№2, v.16; Буровой журнал скважины №121, участка №3. ARDTA. Fond 628, siy.№1, iş№20, v.8, 17 arx.*

³³ Дина Гусейнова. *Рабочие-моряки Каспия. (90-е годы XIX в. – 1907 год. Баку, Изд.-во ЭЛМ, 1981, с.53.*

³⁴ Дина Гусейнова. *Yenə orada, Рабочие-моряки Каспия...*, с.54.

³⁵ Буровой журнал скважины №1 участка №3. *ARDTA. Fond 628, siy.№1, iş№2, v.10 arx.; Геогностические журналы буровых скважин №20-33 участка №3. ARDTA. Fond 628, siy.№1, iş №7, v.3.*

³⁶ Бетя Стельник. *Бакинский пролетариат в годы реакции (1907-1910 гг.). Баку, АН Азерб. ССР, Ин-т истории, 1969, с.57.*

Üçüncü mərhələ – iqtisadiyyatdakı durğunluq illəri

Durğunluq dövründə də fəhlə tətilləri baş verirdi. Çox zaman gündüz tətil edən fəhlələr gecə işə çıxmalı olurdular. Çünki tətilə çıxan fəhlələri ya “əmək haqqı verilməyəcək” təhlükəsi gözləyirdi ya da üç aya qədər həbs cəzası gözləyirdi.³⁷ Neft müəssisələrində baş verən yanğınlar da fəhlə tətillərinə səbəb olan amillərdən biridir. Yaranmış vəziyyət xüsusilə də azərbaycanlı fəhlələrin vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Yanğınlar zamanı ziyan görmüş fəhlələrə müavinət ayrılırdı. Müavinət almaq üçün ərizə ilə müraciət edən fəhlələrin böyük əksəriyyəti azərbaycanlı fəhlələr olurdu. Lakin mənbələrin tədqiq edilməsi nəticəsində bu qənaətə gəlmək olur ki, azərbaycanlıların müraciəti əksər hallarda cavabsız qalırdı.³⁸

Neftli ərazilərdə yanğın və digər³⁹ bədbəxt hadisə baş verən zaman daha çox rusların və ermənilərin itkiləri dəqiq qeydə alınır. İkrax hissi doğursa da, qeyd etməyi özümüzə borc bildik: onların papağı belə yanıbmışsa, ərizə ilə müraciət etmədən onlara müavinət ayrılırdı.⁴⁰

Bütün Rusiyadan fərqli olaraq Bakıda durğunluq dövrü 1907-ci ildə yox, 1908-ci ilin mayından başlayır. Bu müddətdə fəhlə tətilləri o dərəcəyə çatmışdı ki, neft sənayeçiləri fəhlələrlə müşavirə keçirmək qərarına gəlir. Hətta daxili işlər nazirinin müavini Cunkovski Bakıya gəlir, ümumi kollektiv müqavilə məsələsini həll etmək üçün konfrans çağırmağı təklif edir. Bu zaman Bakıda fəhlə tətilləri Rusiyanın digər bölgələrindən fərqli olaraq ən yüksək səviyyəyə çatmışdı. Sahibkarlar əhəmiyyətli dərəcədə güzəştə getməyə hazır idilər. Çünki hər bir konflikt neft sahiblərinə və çar xəzinəsinə elə itkilər verirdi ki, hakimiyyət fəhlələrlə münasibətlərdə ehtiyatlı davranmağa məcbur olurdu.⁴¹

Durğunluq illərində fəhlə tətillərinin xüsusiyyətlərindən biri də fəhlələrin kütləvi şəkildə işdən çıxarılması halları ilə üzləşmələri idi. Əslində fəhlələrin işdən çıxarılması sahibkarlar tərəfindən onlara qarşı tətbiq edilən yeni mübarizə forması idi. Fəhlə hərəkətini dağıtmaq üçün neft sənaye sahibləri bunu ən tutarlı vasitə hesab edirdilər. Nəticədə kütləvi şəkildə işçilərin işdən çıxarılması neft sənayesində çalışan fəhlələrin sayının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1905-1907-ci il inqilabından sonrakı durğunluq illərində neft sənaye sahiblərinin fəhlələrə və fəhlə hərəkətinə qarşı münasibəti xeyli dəyişmişdi. Belə ki, 1907-ci ilin II yarısı – 1908-ci ilin əvvəllərində xeyli gəlir əldə edən neft maqnatları neft hasilatını fasiləsiz olaraq artırmaq üçün yollar axtarmaqla bərabər fəhlə hərəkətinə qarşı iqtisadi repressiyaya üstünlük verməyə başlamışdılar. Fəhlələrin əvvəlki illərdə əldə etdikləri nəticələrini onların əlindən alaraq iş saatları yenidən uzadılır, əmək haqları isə kəsilirdi.⁴²

³⁷ Обязательное постановление. ARDTA. Fond 156, siy.№1, iş №83, v.42.

³⁸ Прощение. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş №1, v.4 arx.

³⁹ Ведомость. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş №1, v.23 arx.

⁴⁰ Список. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş №1, v.69-72.

⁴¹ Ирада Багирова. Уенə oğada, Политические партии и организации..., c.24.

⁴² Бетя Стельник. Бакинский пролетариат в годы реакции (1907-1910 гг.). Баку, АН Азерб. ССР, Ин-т истории, 1969, c.62.

İş saatının artırılmasının digər bir səbəbi fəhlələrin işdən çıxarılması ilə bağlı idi. İşdə saxlanılanlar işdən qovulanların əvəzinə bəzən iki növbə ilə işə çıxmağa vadar edilirdilər. Neft hasilatı müəssisələrində çalışan fəhlələrin 40%-i ikinövbəli iş rejimində işləməyə məcbur edilmişdilər ki, bu da həftədə 72 saat edirdi. 1910-cu ildə ən çox qazma podratçı fəhlələr ixtisar edilmişdi. Bu zaman daimi işçilər işdən çıxarılsa da, müvəqqəti işçilərin sayını artırırtdılar. Onları hər hansı bir siyasi fəaliyyətə qoşulan görürdülərsə və ya şübhə yaradırdılarsa, istənilən vaxt işdən çıxarıldılar.⁴³

Xəzər dəniz gəmiçiliyində, xüsusilə də tanker tipli gəmilərdə çalışan fəhlələrin əməyi daha ağır idi. Dənizçilərin ümumi tətili nəticəsində bir qədər iş şəraiti yaxşılaşsa da, gəmi sahibləri imzalanan razılaşmaya əhəmiyyət vermədən tətıl dayandırılan kimi min nəfər dənizçini işdən xaric etmişdilər.⁴⁴

Bir çox neft müəssisə fəhlələrinə əvvəllər məzuniyyət günləri də verilirdi ki, tətillərin qarşısı alınan kimi həmin məzuniyyətlər də ləğv edilmişdi. 1910-cu ildə “Nobel qardaşları” şirkəti gəlirlərinin həcmi azalması deyə sərəncamında olan müəssisələrə fəhlələrə verilən məzuniyyətlərin dayandırılması haqqında göstəriş vermişdi.⁴⁵

Fəhlələrə verilən əmək haqqının miqdarı da əvvəlki illərə nisbətən azaldılmışdı. Əslində fəhlələrə verilən əmək haqqı dörd hissədən – əsas əmək haqqı, mükafat, mənzil və nəqliyyat xərclərindən ibarət idi. Fəhlələr subay olanda mənzil xərcləri az olurdu. Hətta Mirzəyev qardaşları fəhlələrə evlənməyi belə qadağan etmişdi.⁴⁶

Etnik mənşəyə görə əmək haqqı müxtəlif məbləğdə olurdu. Ən aşağı əmək haqqı alanlar əsasən azərbaycanlılar və Dağıstanın Samur dairəsindən gələnələr idi. Fəhlələrin ağır iş və yaşayış şəraitindən başqa mənasız, əsassız səbəbdən təyin edilən cərimələr də onların vəziyyətini çətinləşdirirdi.

1908-ci ilin yayında 5 iri müəssisə – Nobellər, Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti, Mantaşevlər, Xəzər Cəmiyyəti və Şibayev kimi müəssisə sahibləri fəhlə tətilləri zamanı bir-birinə dəstək olacaqları barədə razılıq sənədi imzalayırlar.⁴⁷

Fəhlələr də həmkarlar ittifaqında peşələrinə görə birləşirdilər. Lakin ermənilər milli prinsip əsasında yaradılan təşkilatlara malik idilər ki, Bakıda onlara məxsus 10 belə ittifaq var idi. “Daşnaksutyun” partiyasının proqramını qəbul edən hər bir şəxs bu ittifaqa qəbul edilirdi.⁴⁸ Həmkarlarda birləşən fəhlələr müxtəlif məqsədlərlə yığınaq və iclaslar keçirməli olurdular. Bunun üçün mütləq Bakı Şəhər idarə rəisindən və şəhər polis rəisindən xüsusi icazə almalı idilər. Nobel qardaşlarının Balaxanıda və Bibi-Heybətdəki neft müəssisə fəhlələri iclas keçirmək üçün icazə

⁴³ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат в годы ...*, s.54.

⁴⁴ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат....*, s.54.

⁴⁵ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат....*, s.66.

⁴⁶ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат в годы....*, s.66.

⁴⁷ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат....*, s.76.

⁴⁸ Бетя Стельник. *Yenə orada, Бакинский пролетариат....*, s.97.

istəyirlər. İclasda kollektiv müqavilənin imzalanması nəzərdə tutulduğundan həmin iclas diqqət mərkəzində saxlanılırdı.⁴⁹

Sahibkarlar fəhlələrə qarşı tədbirləri gücləndirdikcə müvəqqəti də olsa tətillər dayanırdı. 1910-cu il mayın 4-də Bakı şəhər mühafizə idarəsinin rəisi Martinovun Bakı Şəhər polis idarəsinin rəisi Zuyevə göndərdiyi hesabatında qeyd olunurdu ki, mayın 1-də heç bir tətıl qeyd alınmamışdı. Yenə həmin hesabatda qeyd olunurdu ki, “Daşnaksutyun” partiyası münasib vaxtın olmadığı üçün hər hansı bir tətillə çıxmağı məsləhət görmür.⁵⁰

Xəzər Ticarət Donanması dənizçilərinin Həmkarlar İttifaqı da tətillə hazırlıq işləri aparır. Yenə Martinovun Zuyevə göndərdiyi hesabatında bildirilir ki, 1911-ci il yanvarın 27-də tətillə hazırlığı gücləndirmək üçün dənizçilər hətta neft ehtiyatlarını yandırmağı belə planlaşdırırlar.⁵¹

Qeyd etdiyimiz kimi fəhlələr bir çox hallarda gecə işə çıxırdılar, çünki gündüz tətıl edəndə sahibkarlar onların əmək haqqını ödəmirdi, onlar da gecə işləməyə məcbur olurdular.⁵²

Ümumiyyətlə, 1910-1911-ci illərdə 1909-cu ilə nisbətən fəhlə tətillərinin kəskin azalmasını cədvəldəki⁵³ rəqəmlərdən görmək olar:

İllər	1909	1910	1911
Tətillər	30	33	10
İştirakçılar	9771	1006	434

Fəhlə tətillərinin 3-cü mərhələsi üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən ən başlıcası fəhlə komissiyalarının dağılması, sahibkarların hökumətlə ittifaqının möhkəmlənməsi idi. Əsas məqsəd fəhlə tətillərinin ümumi tətillə çevrilməsinin qarısının alınması idi. Sahibkarlar iş gününün və iş saatının uzadılmasını, əmək haqqının aşağı salınması səbəbini neft hasilatının və ixracının, həmçinin neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə izah etməyə çalışırdılar. Buna cavab olaraq RSDFP-nin Bakı Komitəsi bütün neft sənaye fəhlələrini sahibkarların sözlərinə aldanmamağa çağırış edən vərəqələr paylamağa başlayırlar. Həmin vərəqələrdə neft ixracındakı artımı göstərən rəqəmlər öz əksini tapmışdı.⁵⁴

⁴⁹ Балаханов-Сабунчикскому Полицмейстеру. ARDTA. Fond 156, siy. №1, iş №31, v.11.

⁵⁰ Георгий Арутюнов. Рабочие движение в Закавказье в период нового революционного подъема (1910-1914 гг.). Москва-Баку, 1963, с.125.

⁵¹ Алиовсат Гулиев. Бакинский пролетариат в годы нового революционного подъема. Баку, Азернешр, 1963, с.444.

⁵² Буравой журнал скважины №121 участка №3. ARDTA. Fond 628, siy.1, iş20, v.8.

⁵³ Георгий Арутюнов. *Yenə orada, Рабочие движение...*, с.148.

⁵⁴ Рабочие движение в Азербайджане в 1910-1914 гг. (Документы и материалы по истории рабочего движения в Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. В двух частях. Часть II, с.24-25.

Dördüncü mərhələ – durğunluq illərindən sonrakı dövr

– Fəhlə tətillərinin 4-cü mərhələsinin ilk illərində tətillər iştirak edən fəhlələrin sayının az olması səbəbindən iqtisadi və müdafiə xarakteri daşıyırdı. 1911-ci il mayın 1-də fəhlələrin tətilə çıxmağına qəti qadağa qoyulmuşdu. İcazəsiz tətilə çıxan fəhlə ya 3 ay azadlıqdan məhrum edilirdi, ya da 3 min rubl məbləğində cərimə olunacağı barədə xəbərdar edilirdi. RSDFP-nin Bakı Komitəsi isə belə olan təqdirdə tətilin münasib vaxta keçirilməsini məsləhət görür.⁵⁵

1910-1914-cü illərdə inqilabi əhval-ruhiyyənin artmasının əsas göstəricisi fəhlə tətilləri idi. 1913-1914-cü illərdə fəhlələrin daha çox neft sənaye müəssisələrində təmərküzləşdiyi nəzərə alınarsa, fəhlə tətillərinin də ən çox həmin müəssisələrdə baş verdiyini müşahidə etmək olar. 1913-cü ildə Bakı bütünlükdə Rusiya neftinin 83%-ni verirdi⁵⁶ və fəhlələrin böyük əksəriyyəti neft sənayesində çalışdığı üçün tətil edən də daha çox bu sahənin fəhlələri idi.

Şərti olaraq mərhələlərə böldüyümüz fəhlə tətillərinin dördüncü mərhələsi üçün xarakterik xüsusiyyətlərin əksəriyyəti əvvəlki tətillərə xas olan xüsusiyyətlər idi. Bununla belə fərqli cəhətlərdən də xali deyildir. Bu mərhələ üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri neft sənayesində çalışmaq üçün Bakıya gələn azərbaycanlı fəhlələrin pasport qeydiyyatına alınması məsələsində süni şəkildə yaradılmış əngəllər idi. Azərbaycanlı fəhlələri qeydiyyata almaq əvəzinə neftin oğurlanması hallarını bəhanə gətirərək bir neçə işçinin işdən çıxarılması barədə göstəriş verilir.⁵⁷ Zəngəzur qəzasından gələn azərbaycanlıları ya qısa müddətli – cəmi bir il müddətinə qeydə alırdılar, ya da heç bir səbəb olmadan qeydiyyata almırdılar.⁵⁸ Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından gələnləri və o cümlədən, Bakıya gələn erməniləri isə beş il müddətinə pasport qeydiyyatına alırdılar.⁵⁹

Tətil edən fəhlələrin tələbləri sırasında yer alan əmək haqqının artırılması məsələsi də fəhlə tətillərinin dördüncü mərhələsi üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Tətil edən fəhlələrin tələbləri sırasında yer alan əmək haqqının artırılması məsələsi də siyasi baxımdan ciddi xarakter daşıyırdı. Dövrün mətbuat səhifələrində ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artması, nəticədə fəhlələrin həyat səviyyəsinin daha da aşağı düşməsi əmək haqqının artırılması tələbini qarşıya qoyurdu. 1913-cü ildə əmək haqqı 40 rubl idisə, 1914-cü ildə fəhlələr əmək haqqının 60 rubl olmasını tələb etdilər.⁶⁰ 1914-cü il yanvarın 8-də Ş.Əsədullayevə məxsus (Şəmsi Əsədullayev 1813-cü ilin aprelin 21-də Yaltada dünyasını dəyişməsinə baxmayaraq onun mədənlərini oğlu Mirzə Əsədullayev idarə edirdi – N.H.) neft müəssisəsinin fəhlələri cərimələrin ləğv edilməsini, tətil hərəkətinə qoşulan fəhlələrin işdən

⁵⁵ Георгий Арутюнов. **Yenə orada, Рабочие движение...**, c.153.

⁵⁶ Георгий Арутюнов. **Yenə orada, Рабочие движение...**, c.43.

⁵⁷ **Приставу 3-го участка. ARDTA. Fond 156, siy.№1, iş№97, v.26.**

⁵⁸ Его высокоблагородию Госпадину Приставу II участка Балахано-Сабунчинской полиции. **ARDTA. Fond 156, siy.№1, iş№102, v.19.**

⁵⁹ **Паспортная книжка на пять лет. ARDTA. Fond 156, siy.№1, iş №102, v.21.**

⁶⁰ Алиовсат Гулиев. **Yenə orada, Бакинский пролетариат...**, c.176.

qovulmamasını tələb edirlər.⁶¹ İqtisadi tələb kimi qəbul edilən əmək haqqının artırılması məsələsi həm də fəhlə tətilləri zamanı siyasi tələblər sırasına aid edilə bilər. Çünki tətil komitəsi tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirilən tətillərin baş verməsi özü siyasi bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Sahibkarlar digər tələbləri yerinə yetirəcəklərinə, o cümlədən əmək haqqını artıracaqlarına söz versələr də, verdikləri sözə əməl etmirdilər. Yaranmış vəziyyətdən isə tətil komitəsi siyasi addımları genişləndirmək məqsədi güdür və fəhlələr arasında tətil təbliğatını bir qədər də artırır dılar. Tətil edən fəhlələr əmək haqqının artırılmasından başqa mənzil pulunun verilməsi, tətil günlərində ixtisar edilən ödənişlərin təmin edilməsi, tibbi-sanitar tədbirlərin gücləndirilməsi, kitabxana, məktəb şəraitinin yaradılması kimi siyasi xarakter daşıyan tələblər irəli sürürdülər. 1913-cü ildə bu tələblər yerinə yetirilmədiyi üçün 1914-cü ilin may ayında yeni siyasi-iqtisadi tələblərlə tətil komitəsi fəhlələri yenidən tətilə sövq edə bilir.⁶² Mayın 1-də Bakının 41 müəssisəsində 3669 nəfər fəhlə tətil etmişdi. Tətil edənlərin 450 nəfəri Mirzəyev qardaşlarının, 346 nəfəri Nobel qardaşlarının və s. müəssisələrinin fəhlələri idi. Həmin ilin may ayının 6 və 7-də Nobellərin Bibi-Heybətdəki 9 neft müəssisəsində 114 nəfər fəhlə tətil etmişdi.⁶³

1914-cü ilin may ayında Nobellərin Suraxanıda olan neft mədənlərində 250 nəfər, Rotşildlərin neft müəssisələrində isə 200 nəfər fəhlə tətil etmişdir. Səbəbi isə Suraxanı neft mədənlərinin 30 verstliyində yerləşən Türkan kəndində vəba xəstəliyinin yayılması və 13 nəfərin xəstəlikdən ölməsi idi. Hadisə ilə əlaqədar fəhlələr təcili tədbirlər görülməsini tələb edirdilər. Fəhlələr epidemiyaya qarşı özlərinin təhlükəsizliklərinin təmin edilməsini istəyirdilər.⁶⁴ Mayın 31-də Mirtağı Mirbabayevin müəssisəsində müxtəlif xalqların nümayəndələrindən ibarət 100 nəfərlik fəhlə tətil hərəkətinə qoşulur.⁶⁵ Sosial-demokratların “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin” şüarı da məhz fəhlə tətillərinin 4-cü mərhələsində fəhlə sinfinin milliyətindən asılı olmayaraq təşkilatlanmasını daha da qətiləşdirir. Bəzi müəssisə sahibləri fəhlələrlə danışıqlar apararaq onları tətil hərəkətinə qoşulmaq fikrindən yayındıra bilirdilər. 1914-cü il iyun tətili zamanı Balaxanıda Benkendorfun və Zubalovun müəssisələrində belə danışıqlar öz bəhrəsini vermişdi. Çünki tətilə qoşulan fəhlələrin yaşadığı mənzildən qovulması halları yayılmışdı. Yaranmış vəziyyət isə fəhlələri narahat edirdi. Fəhlə tətillərində iştirak edən fəhlələri mənzillərdən çıxarmaq məqsədilə məhkəmə tərəfindən sahibkarlara “icraiyyə” (icazə sənədi – N.H.) vəərəqləri verilmişdi.⁶⁶

Dünya müharibəsi ərəfəsində fəhlə tətilləri daha planlı şəkildə həyata keçirilirdi. Həmin ildə qeyd etdiyimiz kimi vəba epidemiyasının yayılması Bakıda böyük

⁶¹ Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX-XX вв. И.М.Пушкарева [и др.] СПб, 2011, с.19.

⁶² Алиовсат Гулиев. *Yenə orada, Бакинский пролетариат...*, с.182.

⁶³ Алиовсат Гулиев. *Yenə orada, Бакинский пролетариат...*, с.168.

⁶⁴ Рабочие движение в Азербайджане в 1910-1914 гг. (Документы и материалы по истории рабочего движения в Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. В двух частях. Часть II, с.66.

⁶⁵ *Yenə orada, Рабочие движение в Азерб...*, с.118.

⁶⁶ *Yenə orada, Рабочие движение в Азерб...* с.208.

əks-səda doğurmuşdu. Neft sahibkarları istənilən epidemiyanı neft rayonları üçün təhlükə sayırdılar.⁶⁷

Bu müddətdə baş verən fəhlə tətillərinin böyük əksəriyyəti Nobellərə məxsus, həmçinin rus və ermənilərə məxsus neft müəssisələrində baş vermişdi.

Neft sənaye sahibləri, o cümlədən Rusiya neft sənaye cəmiyyəti fəhlə tətillərinə qarşı birlik, həmrəylik nümayiş etdirməyi ayrı-ayrı şirkətlərə tövsiyə edirdi. Həmin birlik əvvəlki tətillərdə müşahidə olunmurdu. Fəhlə tətillərinin 4-cü mərhələsində tətillər bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi üçün ilk pillələrdən biri olmuşdu. Tətil Komitəsi də öz növbəsində 1914-cü il iyunun 9-da sahibkarlarla heç bir danışıqlara getməməyi, onların vədlərinə inanmamağı tövsiyə edirdi.

Beşinci mərhələ – I dünya müharibəsi dövrü

I Dünya müharibəsi illərində bolşevik təşkilatları bütün fəhlələri müharibəyə qarşı mübarizəyə hazırlayırdı. Çar hökumətinin terror və repressiyalarına baxmayaraq 1914-cü ilin yayında Bakıda fəhlələrin çar hökumətinin ümumi səfərbərliyinə qarşı ümumi tətili olur. Tətil hərəkatı 1915-ci ilə qədər Bakıdan Tiflisə qədər yayılır.⁶⁸ Tətillərə bolşeviklər və sol eserlər başçılıq edirdi, çünki hər iki tərəf açıq şəkildə müharibəyə qarşı çıxırdı.

Həmin tətillər nə separatçı, nə də milli xarakter daşıyırdı, yalnız sinfi xarakter daşıyırdı. Hər üç halda siyasi cəhətdən həmin tətillər çar hökuməti üçün ciddi təhlükə idi. Bolşeviklər müharibə illərində də fəhlələr arasında tətil təbliğatını davam etdirirdilər. Fəhlələr arasında inqilabi əhval-ruhiyyəni yaymaq üçün bolşeviklər neft rayonlarını – Balaxanı, Suraxanı, Ramana, Bibi-Heybət, Qaraşəhər, Ağşəhər – ələ keçirmişdilər. Həmin rayonlarda bolşeviklərin fəallaşmasında əsas məqsədlərdən biri neftə sahiblənmək və neft maqnatlarına zərbə vurmaq idi. Bunun üçün isə ən tutarlı vasitə müharibə illərində də fəhlələri tətillərə təşviq etməkdən ibarət idi.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi 1914-cü ildə də tətil hərəkatı baş verəndə neft hasilatının ümumi həcminə mənfi təsir göstərdi. Müharibə başlayan ildə 9 mln. pud neft hasilatı aşağı düşmüşdü. Neft sənayeçiləri isə ənənəvi olaraq vəziyyətdən çıxış yolunu neftin qiymətinin artırılmasında görürdülər. Tətildən əvvəl qiyməti təxminən 37 qəp. olan neft, tətildən sonra 41 qəpiyə, 35 qəpik olan mazut isə 39 qəpiyə satılırdı.⁶⁹

Müharibə illərində tətillərin sayı daha da artmışdı. 1916-cı ilin may ayında Bakıda 1350 tətil qeydə alınmışdı. Həmin ilin iyun ayında neft müəssisələrində 663 nəfər tətilə qoşulur. Müharibənin ilk illərində əmək haqqının artırılması, iş gününün

⁶⁷ Алиовсат Гулиев. *Yenə orada, Бакинский пролетариат...*, с.66.

⁶⁸ Георгий Пипия. *Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.* И.-во. Наука, Москва, 1978, с.60.

⁶⁹ Опубликованная в газете, «Баку» статья «К итогам забастовки». Монополии в нефтяной промышленности 19 в. *AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxiv*. 4517, iş5, с.14.

qısaldılması kimi iqtisadi tələblərlə bərabər tətil edən fəhlələr daha çox hərbi müavinətin artırılmasını da tələb etməyə başlayırlar.⁷⁰

Bakıdakı neft sənayesində Aral-Xəzər cəmiyyətinə məxsus neft müəssisələrində bir gün ərzində 200 fəhlə tətil edərək ,nəticədə subaylara verilən hərbi müavinətin ay ərzində 7-15 rubl aralığında müəyyən edilməsinə nail olurlar.⁷¹

1916-cı ilin yanvar ayından 1917-ci ilin yanvar ayına kimi neft sənayesində baş verən tətillərdə iştirak edən fəhlələrin sayı aşağıda göstərilən cədvəl⁷² üzrə izlənilə bilər:

Aylar	1916- yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	İyun	İyul	Avqust	Sentya- ber	Oktyabr	Noyabr	Dekabr	1917- yanvar
əhlə- lərin sayı	2	000	14 3	33 5	350	6 3	1 0	91	51	627	73	713	290

Cədvəldən göründüyü kimi, 1916-cı ilin sonu – 1917-ci ilin ilk ayında tətil-
lər daha geniş vüsət alır və Fevral inqilabı üçün müjdə rolunu oynayır. Ümumiyyətlə,
müharibə neft sənayesinə təsirsiz ötüşməmişdi, neft sənayesi üçün tələb olunan
avadanlıqların çatışmaması, neft hasilatının aşağı düşməsi, neft buruqlarının
qazılması işinin ləngiməsi kimi hallar fəhlə sinfinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı
ki, yaranmış vəziyyətdən bolşeviklər faydalandı. Milli şüurun məhv edilməsi üçün
istənilən tədbirə əla atan bolşeviklər üçün bundan əlverişli şərait ola bilməzdi.

Nəticə

Neft sənayesində baş vermiş fəhlə tətillərini həm dövr baxımından, həm də
xarakterinə görə təsnif edərkən nəticə olaraq birinci mərhələ iqtisadi böhran illərinə
təsədüf edirdi və əsasən iqtisadi xarakter daşıyırdı. 1905-1908-ci illəri əhatə edən
ikinci mərhələ fəhlə tətillərinin təşkilatlanması dövrü kimi xarakterizə olunur.
Üçüncü mərhələ durğunluq illərində fəhlə tətillərinin intensivləşdiyi və fəhlələrin
sahibkarlar tərəfindən daha çox sabotaja məruz qaldığı dövr olmuşdu. Dördüncü
mərhələni bolşevik təbliğatı nəticəsində fəhlə sinfinin yetkinlik dövrü hesab etmək
olar ki, fəhlə tətillərində bu özünü daha çox büruzə verirdi. Sonuncu mərhələsi məhz
fəhlə sinfinin yetkinlik dövrünün güclənməsi ilə əlaqədar milli şüurun məhv
edilməsinə yönəlmiş bolşevik siyasətinin gücləndirilməsindən ibarət olmuşdu.

⁷⁰ Статочное движение рабочих России в годы первой мировой войны. Материалы официальной статистики за август 1914 – январь 1917. Москва, 1988, часть III-IV, с.290.

⁷¹ Yənə orada, Статочное движение рабочих России..., s.290.

⁷² Yənə orada, Статочное движение рабочих Рос..., s.270-482.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Azərbaycan I rus inqilabı ərəfəsində (1901-1904). AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi inv. 1890, s.58-59.
2. **Azərbaycan tarixi** VII cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, s.92.
3. Quliyev Əliövşət. 1903-cü ildə Bakıda ümumi iyul tətili. **Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)**. 1949. ТХVI (на аз. языке). Баку, с.7.
4. Səlimov Şirxan. **Azərbaycan neft sənayesində torpaq münasibətləri (XIX-XX əsrin əvvəlləri)**. Dissertasiya. Tarix e.n.a.dr.al. üçün təq.ol.dis: 07.00.02. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU. Bakı, 1998, 130 s., s.28.
5. Аркомед С. (**Геворг Арутинович Гараджян**) Рабочие движение и социал-демократия на Кавказе (с 80-х гг.по 1903 г.). Москва, 1923, с.50.
6. Арутюнов Георгий. **Рабочие движение в Закавказье в период нового революционного подъема (1910 -1914 гг.)**. Москва; Баку: Изд-во АН АзССР, 1963, с.125.
7. Багирова Ирада. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917)**. Баку, “Елм”, 1997, с.12.
8. Балахано-Сабунчискому Полицмейстеру. ARDTA. Fond 156, siyahı №1, iş№31, v.11.
9. Буравой журнал скважины №1 участка №3. **Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA)**. Fond 628, siy.№1, iş№2, v.10 arx.; v.15; v.16; iş№20, v.8; v.8, 17 arx.
10. **Ведомость**. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş №1, v.23 arx.
11. Гусейнова Дина. **Рабочие-моряки Каспия (90-е годы XIX в. -1907 год)**. Баку, Изд.-во “Элм”, 1981, с.53.
12. Гулиев Алиовсат. **Бакинский пролетариат в годы нового революционного подъема**. Баку, “Азернешр”, 1963, с.444.
13. Его высокоблагородию Господину Приставу II участка Балахано-Сабунчинской полиции. ARDTA. Fond 156, siy.№1, iş№102, v.19.
14. Опубликованная в газете, «Баку» статья «К итогам забастовки». Монополии в нефтяной промышленности 19 в. AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. 4517, iş 5, с.14.
15. **Паспортная книжка на пять лет**. ARDTA. Fond 156, s.1, iş 102, v.21.
16. Пипия Георгий. **Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.** И.-во. Москва, «Наука», 1978, с.60.
17. **Прошение**. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş№1, v.4 arx.
18. **Приставу 3-го участка**. ARDTA. Fond 156, siy.1, iş 97, v.26.
19. **Рабочие движение в Азербайджане в 1910-1914 гг.** (Документы и материалы по истории рабочего движения в Азербайджане в конце XIX – начале XX вв. В двух частях. Часть II, с.24-25.
20. **Список**. ARDTA. Fond 628, siy.№2, iş№1, v.69-72.
21. Старцев Георгиевич Евгеньевич. **Бакинская нефтяная промышленность. Историко-статистический очерк**. Баку, 1901, с.20.
22. **Статочное движение рабочих России в годы первой мировой войны. Материалы официальной статистики за август 1914 январь 1917**. Москва, 1988, часть III-IV, с.290.

23. Стельник Бетя. **Бакинский пролетариат в годы реакции (1907-1910 гг.)**. Баку. АН Азерб. ССР, Ин-т истории, 1969, с.57.
24. **Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX-XX вв.** И.М.Пушкарева [и др.]. СПб., 2011, с.70.
25. Фролов Василий. **Очерк забастовочного движения рабочих Бакинского нефтепромышленного района за 1903-1906 годы**. Баку, 1907, с.30.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hüseynova Nailə Şafəddin qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA AA.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Huseynova Naila Shafaddin – Doctor of Philosophy in History, associate professor. ANAS Institute of History and Ethnology named after AA. Bakikhanov. Azerbaijan, Baku